

Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije

Miloš Damjanović

U temelju istraživanja ovog rada jest analiza stanja i stupnja duhovnosti židovske zajednice na Kosovu i Metohiji kao i utvrđivanje uloge, značaja i razvoja religijskog života iste zajednice. Rad će posvetiti pažnju i kronološkom pregledu najznačajnijih duhovnih autoriteta Židova s ovih prostora tijekom prošlosti; međureligijskim relacijama i problematici konvertiranja rijetkih slučajeva s judazima na pretežito dominantne religije ovih područja - pravoslavlje i islam.

Judaizam, uz kršćanstvo i islam, spada u tri vodeće svjetske monoteističke religije i svakako je imalo ključnu ulogu u nastanku ove posljednje dvije pa se s obzirom na njihovu genezu, sve tri religije obično nazivaju abrahamskim religijama. Uz to, preko židovske religije u svjetsku je civilizaciju prodrla misao o jednoboštvu. Za razliku od njegovih, manje-više ideoloških, dogmatskih i liturgičkih nasljednika u vidu kršćanstva i islama koja su se poznatim svijetom širila putem obavezujućeg prozelitizma, judaizam se kroz svoju višemilenijsku prošlost širio među populacijom i teritorijalno na nekoliko načina: konvertiranjem nežidova u judaizam na benevolentnoj osnovi, bračnim vezama Židova s nežidovima i prisilnim ili dobrovoljnim napuštanjem matične države - domovine i odlaska u dijasporu - galut.¹

Nazočnost Židova na prostorima Balkanskog poluotoka datira duboko u razdoblje Rimske države, a najraniji materijalni relikti židovskog života na području bivše Jugoslavije potiču iz razdoblja prvih stoljeća nove ere. Prvi su Židovi u ovim predjelima, bez sumnje, bili one generacije potomaka Židova doseljenih iz Erec Jisraela koji su svoj život nastavili u rasijanju. Ti Židovi koji su boravili na ovim teritorijima kroz stoljeća i bili svjedoci smjenjivanja različitih državnih tvorevina, velikih carstava i drugačijih društvenih poredaka, poznati su

pod kolektivnim imenom Romaniota ili Grekosa. Oni su uglavnom nastanjivali urbane sredine Istočne rimske imperije – Bizanta, a u razdoblju kasnog srednjeg vijeka u slovenskim državama koje su smijenile Bizant na širem području Balkana, njihova nazočnost zabilježena je u dostupnim povijesnim izvorima, mahom u sredinama naseljenim pretežito grčkim narodom. Zato će teritoriji nastanjeni južnoslovenskim narodima na Istočnom Balkanu Židovi naseliti početkom XVI stoljeća i to u okolnostima kada su državnost izgubile sve slovenske balkanske države i dotle superiorno Bizantsko carstvo, čije je prostore naslijedio njihov osvajač - moćno i dominantno Osmansko carstvo.

Ti su Židovi također u tragičnim okolnostima dospjeli na Balkan. Ucijenjeni na napuštanje religije svojih predaka, pod svakodnevnim financijskim pritiskom, proganjeni, vrijeđani i sumnjičeni, neutemeljeno optuživani i osuđivani na najokrutnije kazne kakve je samo sud Inkvizicije umio osmisliti, veliki, mnogoljudni val španjolskih Židova 1492. godine napušta voljenu zemlju i pronalazi spas i utočište na širem području Magreba, Apeninskog poluotoka i nizozemskih provincija. Gostoprinstvo im je ukazala i Osmanska carevina gdje su blagonaklono dočekani i nastavili voditi svoj dotadašnji način života, konzervirajući svoje običaje, vjeru, usmenu tradiciju, norme međuljudskih patrijarhalnih odnosa i dalje obogaćujući duhovni i kulturni život zajednice. Ovi Židovi, podrijetlom s Iberijskog poluotoka poznati su pod općim imenom Sefarda. Oni će u većem broju naseliti i Balkan, između ostalog i slovenskim živiljem nastanjena područja pa će uslijed svoje brojnosti i kulturne supremacije ubrzo asimilirati Židove starosjedioce Romaniote. Židovsko stanovništvo Kosova i Metohije, čiji prvi tragovi nazočnosti datiraju iz XV stoljeća, a brojnija se nazočnost vezuje za XIX i XX stoljeće, pretežito je bilo sefardskog podrijetla.

Duhovni život Židova Kosova i Metohije

Narodna tradicija nazočnost Židova na Kosmetu vezuje za postojanje ostataka zaštitnog antičkog i ranosrednjekovnog utvrđenja Galiča, 20 km sjeverno od Kosovske Mitrovice, koga lokalni stanovnici nazivaju

1 Više o judaizmu pogledati u: Лавинија Кон-Шербок, Дан Кон-Шербок, Кратка историја јудаизма, Утопија, Београд, 2012.; Дејвид Ц. Голдберг, Џон Д. Рајнер, Јевреји-историја и религија, СЛИО, Београд, 2003.; Џон Дрејн, Увођење у Стари завет, СЛИО, Београд, 2003.; Andrija Gams, U traganju za Bogom-tragičan istorijski put Židovstva, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1994.; Solomon Grayzel, A history of the Jews-from the Babylonian exile to the present 5728-1968, Mentor book, New York/Scarborough/London, 1968.; Simon Dubnov, *Kratka istorija Židovskog naroda*, Sremska Mitrovica, 2006.

„Čivutan,, ili „Čivutski grad,,(Поповић, 2008: 53, 56, 60, 64, 79-81 ,84). S druge strane, u dostupnim i do danas sačuvanim povijesnim izvorima, prvi Židovi na Kosmetu spominju se u drugoj polovici XV stoljeća i riječ je uglavnom o pojedincima. Jesu li u pitanju bili trajnije nastanjeni Židovi ili su za spomenuto područje bili privremeno vezani uslijed prirode svoga posla, pitanje je čiji pouzdan odgovor ne možemo znati, zbog oskudne i škrte izvorne građe o tome. U svakom slučaju, sva poznata individualna židovska imena s Kosmeta iz tih dekada vezana su za njihovo poslovanje pa se tako pojavljuju kao rijetki zakupci carina, rudom bogatih rudnika i još rjeđi gradski činovnici ili zanatlije, a kasnije moguće kao i tranzitni trgovci.

Očigledno da je u tom periodu kasnog srednjovjekovlja i u prva dva stoljeća osmanske vlasti broj Židova na Kosmetu bio više nego minoran bez obzira i na nekoliko seoskih grobalja iz tog vremena za koje je jedna predratna komisija Saveza židovskih vjeroispovjednih općina Kraljevine Jugoslavije ustanovila da sadrže ostatke židovskih nadgrobnih spomenika. Iz tog perioda nemamo nikakvih konkretnih podataka o duhovnom životu kosmetskih Židova, ali na temelju brojnih parametara možemo pretpostaviti da je zajednica imala uređen duhovni život baš kao i brojnije židovske zajednice iz bliže ili dalje okoline, na što bi trebali ukazivati i ovi brojno nezanemarivi nadgrobnici spomenici, arheološki neispitani i precizno nelocirani.² Indicije o postojanju uređenog duhovnog života zajednice kosmetskih Židova iz tog doba, smjenjuju pouzdane informacije o tome iz XIX i XX stoljeća, kada se, najprije u Prištinu, a onda i u Kosovsku Mitrovicu doseljuje veći broj židovskih obitelji sa susjednih, Kosmetu gravitirajućih teritorija. Počevši od sedmog desetljeća XIX stoljeća pa nadalje u Prištinu se doseljavaju židovski rodovi iz Soluna, Skoplja, Bitolja, Ćustendila, Leskovca, Kostura i obližnjeg Novog Brda (Prinčević, 1987: 122) da bi se nakon izvjesnog vremena pojedini prištinski Židovi, počevši od zadnjih godina XIX stoljeća pa nadalje, doseljavali u Kosovsku Mitrovicu, prvenstveno iz ekonomskih razloga i solidne poslovne perspektive i sigurne budućnosti koju im je ova tipična orijentalna varošica pružala nakon izgradnje željezničke pruge 1873. godine, koja ju je povezivala sa Skopljem i posredno sa Solunom, kao i kasnijim aktiviranjem rudnika

Trepče (Мушовић, 1994: 225; Историја српског народа, 1994: 273).

Svjedočanstva o uređenom duhovnom životu Židova Prištine ostavio nam je početkom XX stoljeća tadašnji srpski vicekonzul u Prištini, čuveni komediograf i diplomat cincarskog podrijetla, Branislav Nušić, koji u tada napisanoj knjizi o svakodnevnim prilikama, životu, narodima, privredi i stanju kulture na Kosmetu spominje i postojanje vjeroispovjedne općine - kehile i duhovnog vođe - rabina kod prištinskih Židova (Нушић, 1986: 79). Kosmetski su se Židovi kroz cjelokupan svoj višestoljetni život na ovom području strogo pridržavali propisa religije svojih predaka i narodne tradicije. I tijekom godina ratnih previranja i smanjenja stupnja opće i osobne sigurnosti, trudili su se da, onoliko koliko je u njihovoj moći i koliko dozvoljavaju opće prilike, održavaju u kontinuitetu vjerski život. Tako je posvjedočeno da je jedna od dvije židovske obitelji u Lipljanu – Levi, uobičajeno proslavljala neradni dan u tjednu - Šabat i u vrijeme talijansko-albanske okupacije. U petak uvečer, za Erev Šabat, za trpezom su gorjele svijeće u svečanoj atmosferi, iako u vrlo siromašnim kućnim uvjetima. Na stolu je bio poslužen pastel - pita od mesa i grah, a djeca su se okolo igrala, nerijetko i sa susjedskom, nežidovskom djecom (Алмули, 2010: 203).

U postratnim godinama, s obzirom na nepostojanje dobrih uvjeta neophodnih za bogoslužje koji su se ogledali u vidu demolirane sinagoge i pokradenih i uništenih ritualnih predmeta, kao i desetkovane populacije svojih vjernika u Holokaustu, ali i u ne baš dobronamjernog odnosa novih komunističkih vlasti prema organiziranim crkvama i religiji, smanjena je aktivnost u bogoslužju pa tako doznajemo da se još prije 25. kolovoza 1947. godine u Prištini vršila sveta služba samo jednom tjedno, svakog petka navečer, a službu je predvodio član općine, koji nije imenovan (Ivanković, 2002: 171-172). Tako, za stanje u ŽO Priština u istom razdoblju doznajemo što je i u kojem broju posjedovala od vjerskih rekvizita, religioznih predmeta i molitvenika. O Priština je tada raspolagala s dovoljnim brojem šofara i sefer Tora, ali nije imala dovoljan broj talita pa je potraživala 30 komada. Također, izjasnila se o posjedovanju dovoljnog broja svakodnevnih molitvenika napominjući nedostatak blagdanskih. O posjedovanju tefilima i mezusa nije dala odgovor (Ivanković, 2002: 181, 183).

Sinagoge na Kosovu i Metohiji

Tragovi najstarijih sinagoga na Kosmetu vidljivi su u selu Izvor gdje su na lokalnom židovskom groblju uočeni ostaci dviju sinagoga. U Prištini su postojale dvije sinagoge - jedna starijeg datuma, koju su zvali Kal i druga, nešto novije izgradnje. O godini izgradnje ove stare sinagoge, kao i o mjestu gdje se nalazila, niti o drugim generalijama vezanim za ovaj hram, nemamo podataka osim da je

2 Radi upoznavanja čitatelja s približnijim brojnim stanjem Židova na Kosmetu u to vrijeme, navest ćemo podatke do kojih je došla suvremena historiografija. Naime, u jednom defteru Vučitrnskog sandzaka izdanom 4. siječnja 1526. godine zabilježeno je prisustvo male grupe španjolskih Židova sa 6 kuća u Novom Brdu, najvjerojatnije vezanih za rad lokalne kovnice. Војислав Јовановић, Сима Ђирковић, Емина Зечевић, Вујадин Иванишевић, Весна Радић, Ново Брдо / Vojislav Jovanović, Sima Ćirković, Emina Zečević, Vujadin Ivanišević, Vesna Radić, Novo Brdo, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2004., 74.

datirala iz turskog doba. O njezinom postojanju poznato nam je iz jedne rabinske response u kojoj je spomenuta 1830. godine i to u ne baš najsvjetlijem primjeru, u vezi sa slučajem nestanka jednog Židova Solunca na poslovnom putu (Lebl, 2002: 219, 221, 223).

Novija sinagoga u Prištini se nalazila u središtu grada, u dijelu koji je bio poznat kao Pokrivena čaršija ili Židovska čaršija, u čijoj su blizini bile naseljene sve židovske obitelji. Prostorno nije bila velika niti arhitektonski impozantna, ali je bila dovoljno prostrana da okupi i smjesti sve vjernike. Nalazila se na katu jedne stare dvokatne kuće koja je pred Drugi svjetski rat izgorjela. U ogromnom dvorištu sinagoge (kurtižo) ograđenom zidom, nalazila se stambena kuća u kojoj je živio rabin sa svojom obitelji. U istom se dvorištu nalazio i objekt koji je pripadao vjeroispovjednoj općini. Prvi kat te zgrade služio je kao učionica, a na drugom se nalazila sala koja je služila za proslave i sastanke zajednice. U dvorištu se nalazio i dio gdje je rabin ritualno kiao živinu, a iza rabinove kuće bilo je mjesto gdje je pogrebno društvo - Hevra Kadiša, držalo potreban materijal i opremu. Po smrti člana obitelji sva ogledala i slike su se prekrivale, garderoba ukućana se cijepala, cijeli se tjedan sjedilo na podu, a drugi ljudi iz zajednice su članovima ožalošćene obitelji donosili gotovu hranu. Ožalošćeni muškarci nisu se brijali 30 ili 40 dana po upokojenju preminule osobe. Muldada-pomen koji se recitirao za preminuloga, održavao se u pokojnikovoj kući ili na groblju. Prekoputa sinagoge nalazila se židovska škola zvana El Meldar. Sinagoga u Prištini podignuta je 1897. godine i zvala se „Bet Izrael,“ - Kuća Izrailjeva ((1); (2); Lebl, 2002: 221, 223, 234; Тодић-Вулићевић, 1999: 105, 106; Дармановић, 1991: 208).

Prema sadržaju jednog pisma upućenog SŽVOJ 12. VIII 1952. godine piše da je na sinagogi bila označena 1882. kao godina gradnje. Tada je (1897.) rabin bio Šabat Kamhi, podrijetlom iz Bitolja, a na čelu ŽVO Rahamin Ruben. Sinagoga se nalazila na prvom katu objekta dok su se u prizemlju nalazili dućani i zanatske radionice koje je židovska zajednica izdavala pod zakup radi pokrivanja tekućih troškova i od davanja u zakup imala godišnji prihod od 2.000 dinara. Leblova navodi da su se na donjem (prvom) katu nalazile učionice gdje su se okupljali odrasli na službu za dnevnu (Minha) i večernje molitve (Arvit), a glavni hram se nalazio na gornjem (drugom) katu. Dužina sinagoge bila je oko 15 metara. Postojao je i dio (galerija) za malu djecu gdje je obično sjedio šamaš (poslužitelj) koji ih je kontrolirao i sprječavao da prave buku tijekom službe. U prednjim redovima hrama bile su smještene stolice namijenjene starijim ljudima kojima se na taj način ukazivalo poštovanje. Jedan je dio hrama bio namijenjen za članove ožalošćene obitelji i bio je ukrašen naročitim uljanicama za pokoj duše. Na podu, na ćilimima, sjedila su starija, veća djeca. Dio hrama rezerviran za usudjelovanje žena tijekom službe, bio je malo podignut iza glavnog

dijela gdje su se smještali muškarci. Dio koji je odvajao muškarce od žena u molitvenom domu-mehica bio je načinjen od drvenih romboidnih rešetaka od letava, tako da su žene bile u mogućnosti da vide muškarce, ali ne i obrnuto. Žene su bile zadužene da dobrovoljno peru pod sinagoge, smjenjujući se u tom poslu po nekom nepisanom pravilu. Nije poznato je li prištinska sinagoga imala mikve – ritualnu kupaonu. U hramu se nalazila i kasa za uzajamnu pomoć, u koju se uplaćivalo za čast da se nosi svitak Tore ili povodom nekih obiteljskih svečanosti. Po potrebi, novac iz ove kase je uziman i koristio se kao potpora za miraz djevojaka prispjelih za udaju. Vjerska se služba uglavnom obavljala na hebrejskom jeziku, na kome su bile tiskane i vjerske knjige i molitvenici aktivno korišteni tijekom bogoslužja, izuzev molitvi koje su izvorno bile sačinjene na đudeo-espanjol ili šire poznatijem, ladino jeziku, pri čemu je haham prevodio i objašnjavao na ladinu (materinskom jeziku vjernika) vjericima koji nisu razumjeli molitve na hebrejskom. Svi, po propisima vjerskih zakona, punoljetni muškarci su mogli sudjelovati u bogoslužju i svi su bili podučeni kako to mogu činiti. Redovito je osiguravan dnevni minjan (kvorum za molitvu). Otac Ester Navon, redovito je nazočio bogoslužju. Muški vjernici su, kao što vjerska pravila nalažu, tijekom bogoslužja i nazočnosti u sinagogi stavljali i držali određene vrste kapa na glavi.

Židovski dječaci s 13 su godina imali bar micvu, što je značilo vjersku punoljetnost i odgovornost, odnosno postajali bi punopravni članovi vjerske zajednice. Rabin ih je za taj čin podučavao – kako da stave tefilin i nauče tekstove koje su trebali znati. Po uspješnom okončanju bar micve zajedno s muškim prijateljima odlazili su u gradsku tursku kupaonu nakon čega bi se vraćali kući gdje ih je čekala bogato pripremljena trpeza. Na sam svečani dan, priređivalo se u kući slavljenika veliko veselje i svetkovina, dolazili su gotovo svi članovi zajednice, jelo se, pilo, pjevalo i veselilo. Za tu priliku bi dječak obično dobivao novo odijelo. Prištinski su Židovi redovito odlazili u hram na bogoslužje, a odrasli, uposleni muškarci su po zatvaranju radnji, predvečer, odlazili na večernju molitvu. Odlazak u sinagogu svakog petka navečer i subotom ujutro bio je obavezan za židovsku djecu koja su pohađala nastavu vjeronauka kod rabina Zaharija Levija, koji je provjeravao jesu li svi došli ili ne, što bi za one koji ne dođu povlačilo kaznu sutradan u razredu. Na taj način su se prištinski Židovi od malih nogu navikavali na odlazak u hram, nazočnosti bogoslužju i vezivali za religiju svojih otaca. U ratno doba, kada je veliki broj prištinskih Židova interniran u logore izgrađene na teritoriju Albanije, internirci duboko posvećeni religiji i tradiciji, organizirali su i izgradili improviziranu bogomolju u logoru u Beratu, gdje su 12. IX 1942. godine sudjelovali u molitvi za Roš Hašana-novu židovsku 5703. godinu. Posljednji se puts prištinska sinagoga pominje u jednom, rukom pisanom, zapisu iz 1957. godine u kome stoji da više nema sinagoge.

Sinagoga u Kosovskoj Mitrovici nalazila se u objektu koji nije bio vlasništvo židovske vjeroispovjedne općine jer ova malobrojna i materijalno nezavidna zajednica nije mogla priuštiti izgradnju hrama ili kupnju iznajmljene zgrade. Ovaj objekt, primitivna kućica, koja se nalazila u jednoj od najzapuštenijih mahala varoši, općina je iznajmljivala od 1912. do 1934. godine. U razdoblju od 1928. do 1934. godine Općina nije plaćala stanarinu pa je došlo dotle da im je tadašnji kućevlasnik zaprijetio da će im dati otkaz. Kako bi izbjegli takav epilog napravljen je s vlasnikom sporazum o otkupu do koga je uglavnom došlo zahvaljujući pomoći svoje braće u vjeri iz Skoplja. Žene općinara održavale su čistoću, smjenjujući se naizmenično u poslu. ŽVO Kosovska Mitrovica je uz obilnu finansijsku pomoć skopske židovske zajednice zasebno kupila jednu kućicu za tadašnjih 15.000 dinara (po sumi se vidi koliko je skromna nekretnina) koja je služila kao sinagoga, veličine 16 kvadratnih metara (površina s placem bila je oko 50 kvadratnih metara), što nije bilo dovoljno za objekt ovakve namjene i potrebe sveukupnog broja vjernika.

Pored domicilnih Židova, bogoslužju je znao nazočiti i nemali broj Židova koji su bili na odsluženju vojnog roka, stacionirani u velikom vojnom garnizonu u ovom gradu, ali i židovski putujući trgovci iz drugih mesta koji bi znali prenočiti i zadržati se nekoliko dana u gradu na Ibru. Uslijed te skućenosti, događalo se da se tijekom državnih blagdana, za vrijeme blagodarenja, službeni predstavnici tijesno zbijeni sjedili unutar hrama, a vjernici su se morali zadovoljiti stajanjem pred sinagogom, u dvorištu. ŽVO Kosovska Mitrovica je 1937. godine obrazovala odbor za podizanje nove sinagoge. Namjera im je bila kupiti još nekoliko kvadratnih metara uz postojeći plac kako bi podigli novu skromnu sinagogu. Iz tog razloga obratili su se SŽVOJ-u da isposluje dozvolu za sabirnu akciju, ali je dugo trebalo čekati na rješenje. Zabilježeno je da su bogoslužja uoči šabata počinjala poslije zatvaranja radnji, nekada i poslije 8 sati navečer. Kosovskomitrovačka sinagoga znala je biti i mjesto na kome je dolazilo do izražavanja srdzbe, bijesa, nesporazuma pa i incidenata među lokalnim Židovima, o čemu svjedoči primjer sukoba koji je izbio između starog Josefa B. Koena (oca tadašnjeg predsjednika Općine) i Isaka Lazarevića, općinskog tajnika, što je rezultiralo stvaranjem frakcionaštva i podjelom među članovima, shodno tome koju su opciju podržavali. Sinagoga je za vrijeme okupacije u Drugom svjetskom ratu bila demolirana od strane lokalnih Albanaca koje je predvodio rukovoditelj Komesarske uprave za židovsku imovinu, trgovac Osman Ibrahimović. Prethodno su zaplijenili sve što se u njoj moglo naći. Mitrovački su Židovi bili jako religiozni i odani svojoj tradiciji, i nikada nisu radili pa čak ni pisali subotom, što se vidi i iz jednog primjera iz kasnijeg doba, dana okupacije i rata, kada su u dva slučaja, tada već zarobljeni Židovi, imali priliku napisati i poslati pisma u subotu, što su striktno naglašavali, jer

su u normalnim okolnostima, na taj za njih neradni dan, izbjegavali rad, pa i pisanje ((1); (2); Lebl, 2002: 26-29, 31-34, 36, 221-223, 227-229, 231, 234, 241, 244; ; Lebl, 2000: 210-213, 217,234; Дармановић, 1991: 206-208; Видаковић-Петров, 2010: 504, 507).

Židovska je vjerska zajednica u Prištini izgleda raspolagala s relativno dovoljnim brojem religijskih predmeta o čemu svjedoči i jedan srebrni Tas-štit za Toru, u vlasništvu Židovskog povijesnog muzeja u Beogradu, izrađen u Bosni, na početku XVIII stoljeća, a u čijem se privezanom medaljonu nalazi tekst na pergamentu u kome se spominje židovska općina Prišna (Mihailović, 1990: 32).

Vjerski praznici i pravila ishrane među kosmetskim Židovima³

Kašruta - vjerskih pravila o ishrani strogo su se pridržavali prištinski Židovi. U Prištini nije bilo košer restorana. Svaka je obitelj imala posebno posuđe za mlijeko i meso koje se nikada nije držalo na istom mjestu. Obitelj Navon(ović) imala je poseban plakar u kome se čuvalo posuđe koje se koristilo samo za praznik Pesah. Ukoliko neka obitelj nije imala posebno posuđe za Pesah onda bi kalaisali bakarno posuđe koje su koristili u svakodnevnoj ishrani. Muškarci nikada nisu pomagali ženama u kućnim poslovima, ali su bili zaduženi da pred Pesah zakupe mlin za brašno. Vlasniku vodenice bi se davao novac mjesec dana prije praznika da ne bi primao žito na mljevenje od drugih. Prali bi vodenični kamen da bude bespriječno čist, a zatim bi sve, i žrvanj i zidove pokrili bijelim, čistim plahnama. Prije Pesaha žene bi kupovale pšenicu i nosile je na vodenicu gdje su ju mljele u brašno. Okupile bi se u dvorište gdje je postojala peć za pečenje kruha i pravile macot i bojas.

Svi članovi obitelji čitali su Hagadu na hebrejskom kružeći oko stola. Tijekom čitanja netko bi od djece prebacio preko ramena torbu s bojasom, a sva bi ga ostala djeca pratila kružeći oko stola simulirajući oslobađanje iz egipatskog ropstva. Tijekom tjedna u kojem se obilježavao Pesah jeli su se inhaminadus, bemulos de masa, ćufte, sivuikas, pita od maco brašna sa špinatom, mesom, prazilukom i sl., pljeskavice s porilukom ili špinatom, slatke pite od maco brašna, hamin - kuhana pšenica s mesom i druga jela. Navonovi(ći) su redovito slavili Šabat što se može pretpostaviti i za ostale prištinske Židove.

3 Više o židovskim praznicima i jelovniku za iste pogledati u: Dijamanti Beraha Kovačević, *Židovski kuvar*, Naučna knjiga, Beograd, 1992., 7-15,103-118. Više o vjerskim praznicima i pravilima ishrane Židova na susjednom području Vardarske Makedonije, odakle su poticali mnogi kosmetski Židovi, pogledati u: Yamila Kolonomos, Jasminka Namiceva, *Sinteyas de los Sephardes de la Makedonia-memoria, uzos, mantinision*, La komunita djudya de la Makedonia, Skopje, 2005., 29-39,49,50.

Nije se radilo od zalaska sunca u petak do zalaska sunca u subotu i nisu se palila svjetla. Ako bi bili prinuđeni nešto uraditi zvali su u pomoć nekog sugrađanina nežidova da to učini umjesto njih. U petak su žene pripremale hranu u količini potrebnoj za članove obitelji tijekom trajanja Šabata. Pripremale su se sljedeće namirnice i jela za ovaj dan - fiuzaldikas, patel (kolač), fidoni (kuhani grah) i pitijas, kruh koji je služio kao hala. Petkom se obvezno kuhao grah i pekao pastel od mesa. Furune za pečenje kruha imala je skoro svaka kuća. Nije bilo mogućnosti kupovine kruha, već se redovno pekao svjež, domaći kruh. Petkom bi obitelj ispekla desetak kruhova više pa bi djeca nosila siromašnijim i bolesnim članovima općine, kruh i neko jelo.

U petak navečer okupljala se cijela obitelj za Šabatnji obrok. Žene su palile svijeće. Za to se koristila posuda u kojoj je bio petrolej te gomila fitilja od kojih su se neki palili u spomen na preminule. Glava obitelji, u ovom slučaju djed Jakov, čitao je kiduš-molitvu za vino. U subotu ujuto išlo se u sinagogu gdje bi ostajali do ručka kada se vraćalo kući. Zatim bi se obitelj okupila na čitanju havdale - molitvene službe koja označava kraj Šabata. I ostali su se blagdani obilježavali unutar doma. Za Roš Hašanu jele su se jabuke i med. Nije se prakticiralo umakanje voća u med, što je običaj za taj blagdan. Neki su za ovaj blagdan služili i pečenu jagnječju glavu. Spremala su se i druga tradicionalna jela - ćuftikas di prasa (ćufte od poriluka) kao i kolači i ostali slatkiši - dulsi (slatko) od dunja, jabuka i kalabase (bundeve) da godina ne bude gorka. Puhalo se u šofar-ovnujski rog. Prije Jom Kipura obitelji su kupovale kokoš nad kojom se vršio kaparot - ritual kajanja u kućnom dvorištu nakon čega bi se nosila rabinu koji bi je dao nekom siromašnom članu zajednice. Za blagdan Sukot u dvorištu obiteljske kuće bi se gradila sukah - štand za obilježavanje berbe u kome su ukućani boravili i provodili sve dane blagdana.

Imućnije obitelji posjedovale su Megilat Ester ispisanu na specijalno štavljenoj koži i u obliku svitka, visine oko 20 cm dok su se siromašniji zadovoljavali svitkom na papiru ili knjižicom. Pred odlazak u hram djeca su pravila palmakis - povezivala dvije daščice užeatom, poput kastanjeta, i pri svakom spomenu imena Haman udarala bi daščicom o daščicu. Za praznik bi djeca dobivala od djeda, babe i ostalih starijih članova obitelji Purimlik - srebrnjak. Obitelji bi razmjenjivale platikus de Purim sa slatkišima i voćem. Za Purim zajednica bi organizirala mali maskenbal za djecu u zgradi židovske općine. Djeca bi se vraćala kući u kostimima na kojima bi oko vrata zakačili malu, bijelu suknenu torbu. Zatim bi otišli u posjet rođacima koji bi im u torbu stavljali koju paru. Na kraju dana brojali bi novac da vide tko je dobio najviše. Na Purim se jela baklava, tipična istočnjačka poslastica, rustikas i tišpištl i davali su se pokloni siromašnim članovima zajednice. Kulturno-umjetničke sekcije i

udruženja znala su prirediti kakav program i izvesti neku predstavu ili drugi umjetnički sadržaj za ovaj radosni blagdan, obogaćujući društveni život svojih sugrađana, u ovoj prilično zaostaloj, nerazvijenoj i pasivnoj sredini. Kosmetski Židovi su postili za Tiša beAv-deveti av, pri čemu se nije šalilo niti pjevalo, a svi ukućani su sjedili na podu kao što čine ožalošćene obitelji za vrijeme šiva. Pored navedenih blagdana prištinski Židovi su slavili i Roš Hadeš i Hanuku. Tijekom proslave Hanuke jeli su se ratluk, pite, halva i druge poslastice.

Rijetko koja kuća je posjedovala hanukiju - osmokraki svijećnjak s posebnom upotrebom namjenom za ovaj radosni praznik. Domaćinstva su obično imala male lijepe keramičke pehare, a siromašnije obitelji limene, s vodom i uljem na vrhu po kojem je plovila pluta s pamučnim fitiljem, osam pehara, dok je deveti-šamaš bio malo viši od ostalih. U hramu je bila ista hanukija, ali srebrna. Za Hanuku su obično kljukane guske, od čega bi dio ispekli, a dio sušili. Kod kuće bi pravili halva di Hanuka. Bila je to neka vrsta zaprške - pšenično brašno prženo na ulju i preliveno uvarenim, mrkim šećerom, koju bi kasnije prelili u razne kalupe. Bogatiji su pravili baklavu i kadaif, a ostali tišpištil - tzv. sirotinjsku baklavu. Kao što se vidi, za sve je blagdane pripremana posebna hrana, a vjernici su se oblačili u najljepša odijela i međusobno se posjećivali ((1); (2); Дармановић, 1991: 208; Lebl, 2002: 221, 223, 228, 231, 233; Lebl, 2000: 392, 293, 397).

I obiteljski objedi tijekom neblagdanskih dana bili su obvezno religiozno obojeni. Svi obroci, i sva hrana koja se koristila u ishrani morala je biti košer - pripremljena po strogo utvrđenim pravilima i eliminacijskog karaktera po pitanju određenih prehrambenih proizvoda, a molitva - blagoslov za hranu činio je sastavni dio svakog obroka. Jedan uobičajeni obrok prosječne sefardske obitelji na Kosmetu za neblagdanske dane izgledao bi ovako: po očevom ulasku u prostoriju gdje je već bilo nazočnih, ovi bi ustali i sačekali da prvo otac sjedne pa zatim i oni za njim. Poslije obveznog izgovaranja birkat mazona (blagoslov za hranu), žene su služile najprije meze - gušćije ili pileće džigerice, tvrdo kuhana jaja i šljivovicu, koju bi otac ponekad ponudio ženi riječima „gosta un poko,“ - probaj malo (Lebl, 2002: 227).

Židovske vjeroispovjedne općine na Kosovu i Metohiji

Prema postojećim pravilima svi su Židovi obvezno bili članovi židovskih vjeroispovjednih općina. Općine su pored vjerskih djelatnosti bile zadužene i za vođenje matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih i rješavale sva pitanja statusa. Općine su branile prava i interese svojih članova pred državnim organima i pružale svojim članovima materijalnu pomoć ako im je bila potrebna

za pogreb preminulih, brinule o nabavci lijekova i pružanju medicinskih usluga, odjeće, obuće i pokućstva za siromašne i socijalno ugrožene, financirala siromašne učenike i novčano pomagala siromašne djevojke spremne za udaju. Pored vođenja administracije općina je brinula i za održavanje sinagoge i židovske vjerske škole. Određivala je prema imovnom stanju svake obitelji koliko će tko dati doprinosa za potrebe općine. Na čelu općina stajali su rabini koji su imali jak utjecaj na ekonomski i kulturni život Židova. U pogledu međusobnih odnosa židovske su općine bile autonomne i nisu rukovođene iz jednog središta što je omogućavalo specifičan razvoj svakoj od njih. Rabini su punovažno rješavali sporove i za vrijeme osmanske vladavine nisu odobravali Židovima da se obraćaju muslimanskim šerijatskim sudovima. Prištinska židovska općina je po članstvu bila brojnija od mitrovačke. Svakako su obje općine bile ekonomski dosta slabe. Među članovima općine u Kosovskoj Mitrovici, i u predratnom razdoblju, vladao je osjećaj neodgovornosti, opća učmalost, primitivnost i sveukupna zaostalost (Lebl, 2002: 22, 23, 26, 28, 29, 33, 244; Lebl, 2000: 212, 213, 234; Дармановић, 1991: 206, 207; Видаковић-Петров, 2010: 504, 507).

Židovska općina u Prištini formirana je negdje oko 1720. godine, mada se njezino postojanje izričito spominje u hebrejskim izvorima još od XVI stoljeća kao Kehila kedoša Prišna (Sveta zajednica Priština), a ona u Kosovskoj Mitrovici tek 1916. godine (Lebl, 2002: 219; Поповић, 1997: 25). Prema službenim podacima kojima raspolaže Savez židovskih općina o brojnoj statistici članstva po općinama, ŽO Kosovska Mitrovica je 1940. godine imala 116 članova, a na čelu općine je bio Benvenisti Koen; da bi 1947. godine, nakon Holokausta ove zajednice u Drugom svjetskom ratu brojala tek 33 pripadnika. Kad je u pitanju ŽO Priština brojno stanje je izgledalo ovako: 1940. godine u općini je bilo učlanjeno 385 pripadnika, a predsjednik općine bio je Hajim B. David dok je duhovni lider zajednice bio rabin Zaharije Levi; 1947. godine u Prištini je živjelo 224 Židova; 1969. godine samo 11 s predsjednikom Hajimom Adižesom na čelu da bi nakon gašenja općine i njezinog ponovnog aktiviranja tijekom devedesetih godina XX stoljeća, u ratnom mjesecu svibnju 1999. godine ŽO Priština brojala 55 članova čiji je predsjednik bio Čedomir Prlinčević (Spomenica, 2010: 26). Objе općine nisu funkcionirale kraće ili duže vrijeme tijekom trajanja Drugog svjetskog rata, da bi po istjerivanju okupatora obnovile svoj rad do kolovoza 1945. godine (Ivanković, 2009: 72,73).

Rabini i vjerski službenici na Kosovi i Metohiji

Među najranije poznate rabine u Prištini spada Hajim Ruben (Mi smo preživeli...3, 2005: 360). Krajem XIX stoljeća, u vrijeme kada je izgrađena nova sinagoga, 1897. godine, rabin u Prištini bio je Šabat Kamhi, podrijetlom iz Bitolja. Prištinski rabin Zaharije Levi istovremeno je bio i hazan (kantor), i imao je predivan glas, a za svoju službu bio je plaćan sa 600 dinara mjesečne plaće u 1937. godini. Takođe je bio i šohet (ritualni koljač i pripremalac košer hrane) za zajednicu. Nekoliko puta tjedno odlazio je u gradsku klaonicu i tamo klaio krupne životinje -stoku. Tako pripremljeno meso preko svojih ljudi slao je u dvije gradske mesare gdje se skladištilo odvojeno od nekošer mesa. Vjernici su znali o kojim mesarama je riječ i tu su kupovali košer meso za potrebe ishrane. Kada su Židovi željeli jesti živinu, kupovali su je živu i odnosili u dvorište sinagoge, a zatim bi je rabin klaio u posebno za to namijenjenom dijelu. Vjernici su ga oslovljavali iz poštovanja na materinskom jeziku, sa „sinjor Rubi,„. Imao je bradu i nosio rabinsku kapu kao izraz duboke religioznosti ((1); (2), Lebl, 2002: 221, 223, 228, 231; Дармановић, 1991: 208). U njegovo vrijeme, šohet za krupnu stoku koja se klala na gradskoj klaonici bio je Jehuda Bahar Josef, trgovac po zanimanju, koji se bavio prodajom jorgana, američkog platna i pamuka. Posle njega, tu dužnost je preuzeo i vršio David Bivas, vlasnik sitničarske radnje. Šohetimi su 1937. godine primali 100 dinara regularne mjesečne plaće i sa strane, što im padne uzgred, od bakšiša, čašćavanja i sl. U isto vrijeme zabilježeno je da je lokalni neimenovani šamaš imao desetero djece i plaću od 550 dinara mjesečno (Lebl, 2002: 221, 235, 236).

Zaharije Levi dolazio je iz obitelji Levi iz Pirota, otac mu je bio Nisim Levi, opančar koji je imao najmanje dva sina - Zahariju, rođenog 1864. godine i Manoha-Maćija. Obitelj se 1894. godine preselila u Prištinu. Kako je Zaharija odrastao u pobožnoj obiteljskoj atmosferi, tj. tradicionalnom židovskom domu, a uz to imao odličan sluh, nadaren za muziciranje, u Prištini je počeo učiti bogoslužje te postao haham i hazan židovske zajednice ovoga grada. Na toj dužnosti bio je do smrti, pred Drugi svjetski rat (Lebl, 1990: 89). Rukovodeći se šticešćenjem što veće osobne, obiteljske i kolektivne sigurnost uslijed smjene političkih gospodara na ovom prostoru u vrijeme Balkanskih ratova, iz nepoznavanja namjera novih gospodara, mnoge židovske obitelji iz Prištine su u to vrijeme srbizirale svoja obiteljska prezimena dodavajući karakterističan sufiks (v)ić svom prezimenu, pa je tako postupio i Zaharija koji se u službenim dokumentima iz tog vremena potpisivao kao Lević. Tijekom razdoblja od 1927. do 1930. nije bio jedini rabin u Prištini, već je pored njega, funkciju rabina obavljao i Avram Kalderon. ŽVO

Priština ga je umirovila 1934. godine zbog starosti (tada je imao 72 godine i 50 godina aktivne službe), ali je došlo do negodovanja određenih općinara pa su morali opozvati svoju odluku i vratiti ga u službu. Bio je i vjeroučitelj, podučavajući djecu tri puta tjedno, učeći ih pisanju i čitanju hebrejskog alefbeta, tiskanim kvadratnim i pisanim kurzivnim slovima, neophodnim za čitanje molitava i vjerskih pjesama (Lebl, 2002: 224, 231, 235, 236). Umro je 1943. godine (Mi smo preživeli...3, 2005: 130). Zaharije Levi bit će upamćen i kao neumorni istraživač, kroničar i čuvar židovske narodne tradicije i kulture što je potvrđivao i osobnim angažmanom u ispitivanju i provjeri glasina o postojanju židovskih grobalja na različitim lokacijama širom Kosova, koje je posjetio i ostavio bilješke o tome (Lebl, 2002: 223). Nešto drukčije podatke o godini dolaska obitelji Levi u Prištinu donosi Radmila Todić-Vulićević, kroničarka Prištine, navodeći 1875. godinu (Тодић-Вулићевих, 1999: 106).

Njegov sin, Josip Zaharija Levi, trgovački pomoćnik iz Prištine, rođen 1917. godine u Prizrenu, kasnije će također biti posvećen duhovnom životu, posebno se istaknuvši u izvođenju sinagogalne glazbe, a drugi sin, Manojlo-Manoh Levi, bio je aktivni cionista i jedno vrijeme (1925-1928) predsjednik Mjesne cionističke organizacije. Josip Levi završio je ješivu (srednji teološki zavod) u Sarajevu prije rata. Bio je na čelu kene organizacije Tehelet-lavan (Plavo-bijelo pleme). Sudjelovao je na konferenciji židovskih vjeroučitelja iz Južne Srbije održane u Skoplju 28. srpnja 1940. godine. Bio je sudionik NOP-a od 1941. godine, a u svibnju 1942. godine odveden je od Talijana u logor u Albaniju gdje je ostao do kraja rata. Bio je komandir Pozadinskog odreda formiranog u lipnju 1941. godine pa je zbog aktivnosti u ljevičarskom, komunističkom revolucionarnom pokretu bio prozvan „crvenim rabinom“ (Romano, 1980: 429; Lebl, 2002: 231,232; Lebl, 1990b: 292; Dzeletović Ivanov, 1988: 92).⁴

Josif je učio u Sarajevu za rabina pa se u toj ulozi u početnim danima okupacije, nalazio uz Prištevca Nisima Navona na čelu grupe omladinaca koju je sa zadatkom pomaganja u smještaju, ishrani, ljekarskim uslugama, snabdijevanju odjećom i obućom i drugim potrebama židovskih izbjeglica iz drugih krajeva Jugoslavije koje su se slijevale u nešto sigurniju Prištinu pod talijanskom okupacijom, formirala Židovska općina Priština. Pod njegovim rukovodstvom formirana je i ilegalna židovska desetina kao vid pokreta otpora neprijatelju, ubrzo po ulasku Nijemaca u Prištinu u travnju 1941. godine, s ciljem pomaganja starih i bolesnih članova zajednice, snabdijevanja hranom i lijekovima, rasturanja letaka

s pozivom na pružanje otpora neprijatelju i sl. S druge strane, Prištevca Albert Ruben svjedoči da se Josif nalazio s njim u teretnom vagonu kada su ih nacisti prebacivali s logora na Starom Sajmištu u Bergen-Belzen, što bi značilo da nije dočekaio kraj rata u Albaniji, kako to u svojoj studioznoj monografiji navodi Jaša Romano (Mi smo preživeli...2001: 260; Mi smo preživeli...3, 2005: 132,403). Da je prištinski rabin Josif Levi dospio do logora u Bergen Belzenu svjedoči i Prizrenac Raul Tajtelbaum, zatočenik istoga logora koji se sjeća da je Levi zajedno s učiteljicom Hanom Levi podučavao u logoru židovsku djecu hebrejskom alfabetu (Mi smo preživeli...2, 2003: 175). Zatočeništvo Josifa Levija u Bergen Belzenu spominje i Drita Tutunović, Židovka podrijetlom sa Kosmeta, na temelju kazivanja svoje majke (Mi smo preživeli...4, 2007: 358). Ovo bi sve jasno trebalo dovesti do slobodnog zaključka i otkrića točnih saznanja gdje je posljednje dane rata proveo rabin Josif Levi. Definitivno ne u Albaniji kako je naveo uvaženi istraživač Jaša Romano. Josif Levi je nakon rata, po povratku iz logora u Prištinu, pripomogao u radu ekipi koja je imala zadatak sastaviti elaborate o događajima i zločinima na Kosmetu za vrijeme fašističke talijansko-albanske i nacističke njemačko-albanske okupacije, koji je bio sastavljen u kolovozu 1945. godine i upućen posredstvom sreskog narodnog odbora u Prištini, Oblasnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Kosmet (Lebl, 2002: 243). Sudjelovao je na prvoj poslijeratnoj konferenciji Saveza održanoj u Beogradu 29. i 30. travnja 1947. godine kao delegat ŽO Priština. Nakon oslobođenja i povratka u Prištinu gdje je nastavio s rabinskom profesijom, iz privatnih razloga, u listopadu 1947. godine se seli u Beograd gdje se zapošljava u prestižnom dnevnom listu „Borba,“. Prije odlaska bio je dopisnik ovog lista iz Prištine, a po dolasku u Beograd nastavlja pisati za ovaj dnevnik te je povremeno i pomagao pri bogoslužjima u beogradskoj sinagogi (Ivanković, 2002: 169,259,273).

Jedan od važnijih zadataka rabina bilo je i vjenčavanje pripadnika svoje zajednice. Direktna svjedočanstva o vjenčanju i svadbama kosmetskih Židova nisu sačuvana, ali budući da je riječ o religioznom činu, najvjerojatnije je identičan postupku vjenčanja koji se izvodio na širem području sefardskog svijeta. Po okončanju ceremonije vjenčanja, mladenci su pili košer vino iz staklenih čaša koje su po ispijanju lomili, simbolično naglašavajući i nelagodne trenutke koji ih očekuju u zajedničkom životu. Brakovi su se sklapali isključivo među pripadnicima svoje zajednice. Izuzetno su rijetki bili slučajevi sklapanja braka s pravoslavicima i muslimanima. Jedan takav slučaj udaje židovske djevojke za Srbina zabilježen je u međuratnom razdoblju. U tom su se slučaju roditelji i članovi njezine obitelji odrekli djevojke i kao simboličan znak odricanja oblačili posebnu odjeću koja je imala određenu namjenu i nosila se u slučajevima smrti člana obitelji u znak žalovanja

4 Svakako je riječ o netočnoj informaciji. Josif Levi je završio u logoru Bergen Belzen u Nemačkoj gdje je i dočekaio oslobođenje i odakle se krajem 1945. godine vratio u Jugoslaviju. O tome videti u: Mladenka Ivanković, *Židovi u Jugoslaviji(1944-1952)-Kraj ili novi početak*, Beograd, 2002., 164,259.

za pokojnikom. Nakon što je konvertirala u pravoslavlje, obitelj je prekinula kontakte s njom (1).

U postojećim vjenčanicama (Ketubot) koje se odnose na brakove sklopljene među mojsijevcima s područja nadležnosti židovske vjeroispovjedne općine Priština stoji da je vjenčanje obavljeno „ovde u gradu Prištini, na rečicama Veluša i Tabana,„ (Lebl, 2002: 221). Vjerojatno je riječ o vjenčanju obavljenom u staroj sinagogi (Kal), prethodnici one podignute 1897. godine. Mladići su se ženili kad napune 18 godina, nerijetko i ranije. Mladenke su imale 15 godina, nekad i manje, kad su stupale u bračnu zajednicu. Provodadžisanje i ugovoreni brak bili su nešto sasvim uobičajeno. Prilikom prosidbe, u domu mladenkinih roditelja dogovaralo se o visini miraza (koji se najčešće plaćao u zlatu) i izlagala se mladenkina odjeća i ostale stvari koje je planirala nositi sa sobom u novi dom. Pred svadbu, mladenka je morala obaviti tradicionalno kupanje u ritualnoj kupaoni - mikvi. U tu svrhu u Prištini je služila turska kupaona - hamam, koju bi roditelji zakupili za tu priliku i u koju nitko osim njih i predstavnica mladenkine buduće obiteljske zajednice nije smio ući. Mladenu su pratile žene i djevojke uz pjesmu i glazbu. Bio je to događaj od posebnog značaja za cijelu zajednicu. Žene su stalno bile u drugom stanju, što je bio dio narodne tradicije, ali i vjerskih obveza. Tek što bi se porodile opet bi zatrudnjele. Ako bi neka umrla, muž bi se ženio mlađom sestrom pokojnice, po starom izrailjskom običaju. Muškarci su svoj dan počinjali molitvom „Hvala ti Bože što me nisi stvorio ženom,„ a žene bi svoje molitve šaljivo završavale riječima „Hvala ti Gospodine što me nisi stvorio kozom jer bih se porađala svakih pet mjeseci,„

Siromašne djevojke koje sebi nisu mogle priuštiti miraz pa im je bilo otežano da se udaju, svesrdno je pomagala židovska zajednica. Socijalna aktivnost zajednice također je imala vjersku dimenziju i temelj u Tori. Imućni trgovci bi poklonili mladenki koliko je tko mogao i što je imao - netko bi ju darivao haljinom ili čime drugim od odjeće, drugi pak posteljinom, treći nečim od pokućstva, a bilo je i onih koji su joj davali novac. U slučaju da i to nije bilo dovoljno, uzimalo se iz kase za uzajamnu pomoć koja je bila u sinagogi, a u koju se novac uplaćivao za čast da se nosi svitak Tore ili povodom nekih obiteljskih svečanosti. Prištevci su koristili još jedan kreativan način da dođu do novca za udaju siromašnih Židovki. Trgovci koji bi kupovali štofove i platna u velikim i poznatim fabrikama, svoju kupovinu na veliko su uvjetovali time da im tvornica da izvjesnu količinu robe za fond za siromašne udavače. Žene su se porađale po kućama te je bilo dosta slučajeva smrti novorođenčeta ili porodilje. Nerotkinjama se davala jagnjeća krv koju su trebale ispiti kako bi ostale u blagoslovljenom stanju, kako se vjerovalo u narodu. Bolesna djeca liječena su narodnim metodama - najprije bi odlazila na neki „lekoviti,„ izvor izvan grada i pila „lekovitu,„ vodu, a ako i to ne bi pomoglo starije žene su spremale

kakve meleme od raznog bilja, a ponekad se pila i vlastita mokraća u cilju ozdravljenja (Lebl, 2002: 229,230).

Nakon pobjedonosne invazije nacističke Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju i bezuvjetne kapitulacije jugoslovenske vojske koja je ubrzo uslijedila, teritorij sada već praktično nepostojeće države je okupiran i podijeljen između okupacijskih vojno-političkih partnera i unutardržavnih secesionističkih elemenata - suradnika fašističkih okupatora. Židovi u Kosovskoj Mitrovici doživjeli su da život, koji će se uskoro pokazati po njih nemogućim, nastave u okupiranoj Srbiji pod direktnom njemačkom okupacijskom upravom. Sredinom svibnja 1941. godine upravo će to područje koje je uključivalo kosovskomitrovački, vučitrnski i podujevski kotar, biti pripojeno okupiranoj Srbiji, čime će na neki način biti zapečaćena sudbina kosovskomitrovačke židovske zajednice. Inače, teritorij Kosova i Metohije bio je podijeljen između tri okupacijske sile od čega je najveći dio ovog područja ulazio u sastav tzv. Velike Albanije, protektorat i marionetsku tvorevinu fašističke Italije. Pod upravom satelitske Bugarske našli su se dijelovi kosovskog pomoravlja - Gnjilane, Kačanik, Vitina i Sirinička župa, a u sastavu okupirane Srbije, već navedena tri kosovska kotara (Шкодрић, 2009: 51,249).

Tijekom okupacije, u prvoj polovici 1942. godine, najveći dio mitrovačke židovske zajednice, svi oni koji su bili dostupni Gestapou i lokalnim albanskim vulnetarima, deportiran je u sabirni logor Staro Sajmište, u okolici Beograda, na tadašnjem teritoriju NDH, gdje su ubrzo bili pobijeni u dušegupkama (Bajford, 2011: 36). U spisku kosovskomitrovačkih Židova uhićenih i deportiranih u logor na Sajmištu, gdje su likvidirani i ubijeni u strašnim mukama, nalaze se i imena mitrovačkih židovskih vjerskih lica (Јовановић, 2009: 242,243). Također, među židovskim izbjeglicama iz unutrašnjosti Srbije i inozemstva koje su našle utočište i privremenu sigurnost u Prištini pod talijanskom kontrolom, našao se i beogradski kantor Arnold Grusman, kojeg će sredinom travnja 1942. godine, Talijani na zahtjev Nijemaca zajedno s drugim židovskim zatočenicima predati potražiteljima pa će tako on i cijela grupa okončati život nasilnom smrću (Lebl, 2002: 240).

Nezaobilazna osoba kada su u pitanju svećeničke osobe među Izraelćanima na Kosovu bio je prorabin Cadik D. Danon, rođen u Sarajevu u rabinskoj obitelji, čiji je otac Danijel bio rabin u Tuzli, Travniku i Sarajevu i za svoj patriotski rad nagrađen Ordenom sv. Save. U rodnom se gradu školovao u Židovskom Teološkom zavodu gdje je došao u dodir s ljevičarskim idejama i organiziranim pokretom. Po završetku školovanja bio je sa službom kratko vrijeme u Kosovskoj Mitrovici i Prištini gdje je upućen 1937. godine u svojstvu svećenika, kantora i vjeroučitelja i gdje se preko svog školskog prijatelja, prištinskog rabina Josifa Levija, povezao s naprednim studentskim pokretom i postao jedan od organizatora mnogih naprednih priredaba

na Narodnom univerzitetu. Tadašnji list „Balkan” pisao je o njemu da kao „komunista truje omladinu”. Ubrzo napušta službu na Kosovu i odlazi u Split gdje kontaktira s istaknutim komunističkim partijskim rukovodiocima, a jedan od posebnih zadataka koje je dobio od partije bio je rad sa židovskom omladinom. U njegovom stanu održavani su ilegalni sastanci MK i PK KPH za Dalmaciju, umnožavan ilegalni list „Naš izvještaj”, skrivali se ranjeni partizani i dr. U ilegalnom radu je usko surađivao s Isidorom A. Fincijem, također prorabinom po profesiji. Tu, u Splitu, saradjivao je i sa drugim židovskim ljevičarskim ilegalcima, poput Jozefa Danona i Josipa Elazara. Pod sumnjom da radi za NOP, fašističke vlasti su ga u travnju 1942. godine uhitile i držale u zatvoru do prosinca. Zbog nedostatka dokaza nisu ga mogli osuditi već je upućen u koncentracijski logor gdje je formirao Logorski komitet, organizirao ideološko-politički rad s logorašima, uređivao logorski list „Sedam dana” i organizirao štrajkove protiv logorske uprave. Nakon kapitulacije Italije stupio je u redove talijanskih partizana, ali je zbog bolesti ostavljen na terenu gdje je radio na formiranju prvih NO odbora u sjevernoj Italiji. Kasnije je izabran za komesara grupe talijanskih partizanskih odreda. Bio je član KPJ, sudionik NOP-a od 1941. godine, a u NOV-u od rujna 1943. godine (Kečkemet, 1971: 184, 185, 192; Romano, 1980: 270, 277, 284, 295, 296, 347; Mi smo preživeli...4, 2007: 15, 64; Pinto, 1987: 85; Знаменити Јевреји Србије, 2011: 70).⁵

U postratnom razdoblju vodio je vjersku službu u jedinoj beogradskoj aktivnoj sinagogi od 1947. godine, kad se vratio iz Italije i aplicirao na konkursu koji je raspisala ŽO Beograd i nakon pozitivne odluke angažirala ga za svećenika pa do 1950. godine kada odlazi u Izrael gdje se bavio podučavanjem djece. U Jugoslaviju se vraća 1953. godine i do 1970. godine obavlja različite poslove u Ministarstvu vanjskih poslova - bio je šef odjela za nordijske zemlje, jugoslovenski predstavnik u Međunarodnoj komisiji za plovidbu Đerdapom i otpravnik poslova Ambasade SFRJ u Švedskoj. Po odlasku u mirovinu 1970. godine vratio se svećeničkom pozivu i od 1972. do 1998. godine obavljao dužnost vrhovnog rabina Jugoslavije (Ivanković, 2002: 164, 165, 169-171, 362; Ivanković, 2011: 145; Знаменити Јевреји Србије, 2011: 71).

Rabin Danon je poslije uspješne diplomatske karijere preuzeo i, podjednako tako uspješno, obavljao nimalo laku dužnost vrhovnog rabina Jugoslavije, uspjevši vratiti judaizmu - vjeri svojih otaca, mnoge Židove s prostora Jugoslavije koji su odstupili iz vjere, živeći u atmosferi komunističke agitacije i popularizacije ateizma (Spomenica, 2010: 87). Prvi put poslije Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, 1974. godine pokrenuo je

tečajeve hebrejskog jezika i predavanja o židovskoj vjeri, tradiciji i povijesti (Знаменити Јевреји Србије, 2011: 71). Sudjelovao je u višednevnoj javnoj manifestaciji, u programu jubilarne proslave 180. godišnjice ŽO Zagreb i 200. godišnjice prvih doseljavanja Židova, u Zagrebu od 6. do 9. studenoga 1986. godine, gdje je kao vrhovni rabin Jugoslavije predvodio svečanu službu za Erev Šabat u sinagogi pred prepunom dvoranom gdje mu je nakon završetka službe Bencijon Fišler uručio medalju židovskog obrazovatelja, koja se dobija za dugogodišnji uspješan rad na širenju znanja o židovskoj tradiciji; pri prijemu višečlane delegacije ŽO Zagreb i SŽOJ u skupštinu grada Zagreba izvijestio o vjerskom životu jugoslovenskih Židova; pred tv-kamerama otkrio spomen-ploču na srpskohrvatskom i hebrejskom jeziku postavljenu na mestu gdje je do listopada 1941. godine stajala zagrebačka sinagoga; sudjelovao u završnom dijelu komemoracije, molitvama „El male Rahamin” i „Kadiš” za žrtve Holokausta; bio gost na svečanoj akademiji u Hrvatskom glazbenom zavodu (200 godina Židova u Zagrebu, 1988: 4-6, 8, 9, 13, 15, 93, 95).

Molitvu za pokojnike - Kadiš, čitao je i pri drugim, javnim događajima značajnim za židovsku zajednicu, kao što je to učinio i 21. listopada 1990. godine prilikom svečanog otkrivanja spomenika židovskim žrtvama genocida u Beogradu, na Dorćolu, staroj židovskoj četvrti (Алмули, 2010: 375,378). Tijekom devedesetih godina, kada je u židovskoj zajednici SR Jugoslavije došlo do podjele i razdora među njezinim članovima po političkoj liniji, stavovima i javnim istupima, rabin Danon poslao je pismo Savezu kojim je apelirao na jedinstvo i međusobno uvažavanje svih članova i preporučivao da se zajednica treba kloniti političkih opredjeljivanja i podijeljenosti (Spomenica, 2010: 60). Predvodio je vjersku službu uz asistenciju mladoga budućeg nasljednika Isaka Asiela, na komemoraciji - spomenu za tragično nastradalog Jichaka Rabina, izraelskog premijera, održanoj 8. studenog 1995. godine u beogradskoj sinagogi, nakon koje je održao propratni govor, upoznavši nazočne goste s najznačajnijim detaljima iz biografije pokojnog predsjednika vlade Izraela (Singer, 2012: 218, 219).

Rabin Cadik Danon se 1998. godine, poslije mnogo godina uspješnog rada koji mu je osigurao ugled i priznanje u svojoj zajednici, židovskim zajednicama, ustanovama i organizacijama u svijetu, kao i u društvenom, političkom i javnom životu u zemlji, povukao s funkcije rabina i predao sinagogu u Beogradu novom rabinu Isaku Asielu (Spomenica, 2010: 63). Više desetljeća bio je autor Židovskog vjerskog kalendara. Napisao je knjigu „Zbirka pojmova iz judaizma...”, a autor je i brojnih tekstova i članaka. Nositelj je brojnih ratnih i mirnodopskih odlikovanja - Partizanske spomenice, Ordena zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, Ordena za hrabrost, Ordena bratstva i jedinstva sa srebrnim vijencem, Ordena zasluga za narod

⁵ Za više podataka o životu Cadika Danona tokom godina Drugog svjetskog rata pogledati u: *Mi smo preživeli...4 - Židovi o Holokaustu*, (odg. ur. Aleksandar Gaon), Židovski istorijski muzej Saveza Židovskih opština Srbije, Beograd, 2007., 15-38.

sa srebrnim zracima i Plakete grada Beograda. Od stranih priznanja nositelj je Ordena predsjednika Finske, Ordena reda finskog lava i norveškog Ordena sv. Olafa. Jedan je od dvojice nositelja, van Izraela, odlikovanja koja dodjeljuje Svjetska cionistička organizacija za razvoj židovskog obrazovanja u dijaspori. Umro je 2. travnja 2005. godine u Beogradu i sahranjen na tamošnjem židovskom groblju (Spomenica, 2010: 87; Знаменити Јевреји Србије, 2011: 71).

Bilo je i kosmetskih Židova koji su vjersku službu obavljali van svoga zavičaja što je slučaj sa šabačkim rabinom Nisimom Adižesom (1885-1941), koji će tijekom okupacije u Drugom svjetskom ratu doživjeti tragičnu sudbinu najvećeg dijela svojih sunarodnjaka i stradati u Holokaustu. Prije streljanja, nacisti su ga stavljali na najteže muke, čak su mu na silu i obrijali bradu, što je za čovjeka njegovog profila i karaktera bilo posebno ponižavajuće. I njegovih svih pet kćeri – Rahelu (25), Saru (23), Amadu (20), Margaretu (18) i Rejnu (13), tada gimnazijalku, Nijemci su na monstruoan način likvidirali u logoru Staro Sajmište kraj Beograda početkom 1942. godine (Jevtić, 2003: 74; Lebl, 1990a: 34).

Narodna vjerovanja i običaji Kosmetskih Židova

Praznovjerje i vjera u „vidovnjake,“ bile su sastavni dio života ljudi na Kosmetu pa i Židova (Lebl, 2002: 230). Narodna vjerovanja i praznovjera sadržaji među običajnim postupcima kosmetskih Židova mogu se donekle rekonstruirati zahvaljujući dvjema knjigama autorice Drite Tutunović, Židovke podrijetlom s Kosmeta. U tim je knjigama sakupljena i objavljena te na taj način otrgnuta od zaborava usmena tradicija kosmetskih Židova, a koju je ona imala prilike čuti i zapamtiti kao dijete živeći sa svojom obitelji i kasnije tijekom života, kada je poslije svih nedaća i pošasti Holokausta od starijih preživjelih članova uže i šire familije. Zainteresirana za očuvanje židovskog književnog stvaralaštva i narodne kulturne baštine, mogla je prikupiti dio predanja koje nije uspjela zapamtiti ili nije imala prilike dotle čuti (Tutunović, 2008: 13,14).

Isto tako, neki elementi židovske narodne tradicije karakteristični za šire područje sefardskog svijeta, naročito na Balkanu, mogu prilično pouzdano poslužiti kao izvor podataka za formiranje slike o istome među kosmetskim Židovima. Narodni život kosmetskih Židova manifestirao se kroz različite načine obilježavanja vjerskih blagdana i u sebe inkorporirao razna narodna vjerovanja, obiteljske obrede, narodna shvaćanja i predstave, simbolična značenja koja su davana nošnji, namirnicama i kulinarstvu...i dr. Tako je i usmena tradicija obuhvaćala više književnih žanrova, kako onih svjetovnog karaktera - priče i bajke, poslovice, izreke, balade, lirske, ljubavne i

običajne pjesme tako i one sakralnog ili obrednog tipa - paraliturgijske i obredne pjesme (basmе, tužbalice...). Za određene narodne poslovice i izreke koje su cirkulirale među kosmetskim Židovima zna se da su biblijskog podrijetla te da su u svakodnevnom preplitanju svjetovnog i duhovnog životnog sadržaja neprimjetno i nesvjesno integrirane u svjetovnu narodnu usmenu tradiciju.

Običajne pjesme (svadbene, svatovske i dječje pjesme, uspavanke...) istovremeno su usko povezane s narodnim vjerovanjima, običajima i sujevnom oblicima ponašanja. Jedna vrsta običajnih lirskih pjesama zastupljenih kod mojsijevaca na Kosmetu su bile i svojevrsne ženske pjesme u kojima centralni lik zauzima nevjesta ili porodilja. Tu spadaju pjesme koje prate svadbeni obred - izlazak nevjeste pred svatove, napuštanje roditeljskog doma, odlazak na ritualno kupanje i sl. Od ovih su najzanimljivije dvije šaljive pjesme – jedna dijaloška u kojoj se postavlja pitanje nevestinog miraza i koja nosi naziv „Poko le dash la mi konsuegra,“ i druga koja se odnosi na imovno stanje mladoženje. Dječje lirske pjesme su se pjevale povodom odgovarajućih okolnosti pa su se tako neke od njih pjevale prilikom kupanja djeteta ili poslije kupanja, druge su se pjevale sa namjerom da se odagna strah kad se dijete uplaši, treće prilikom majčinog igranja s djetetom itd. Poznata srpska sefardistkinja, hispanolog i književna povjesničarka, Krinka Vidaković Petrov, iznijela je mišljenje da među sefardskom usmenom tradicijom s Kosmeta nema vjersko-nacionalne tematike, a ni umotvorina obrednog karaktera, kao što su basme ili tužbalice (Видаковић-Петров, 2010: 511,512).

I dok je za ovo drugo vjerojatno u pravu⁶, mora se istaknuti da spomenuta autorica očito nije bila upoznata s naslijeđem kosmetskih Židova u domeni vjersko-nacionalne tematike. Pored narodne usmene običajne poezije svjetovnog karaktera, u vjerskom životu kosmetskih Židova u upotrebi su bile i pjesme sakralne vrste. U takve, liturgijske pjesme s Kosmeta, spada i jedan četvorjezični pijut iz sarajevskog pizmonjera (na hebrejskom, djudeo-espanjolu s tipičnim sefardskim greškama, turskom i srpskom jeziku s tipičnim kosovskim dijalektom) čiju je melodiju zabilježio pokojni Prištevca, ham rabi Josef ben Zaharije Ha-Levi. Autor pjesme je nepoznat, a tekst pjesme je zapisan u rukopisnoj pjesmarici Josefa sina ribi Elijaua Haviļa. Sastavljena je 5661. odnosno 1899. godine u Sarajevu. Pjesma se sastoji od šest strofa od po četiri stiha. Prvi stih svake strofe je na hebrejskom jeziku, drugi na ladinu, treći na turskom i četvrti na srpskom. Pjesma je bila poznata i među prištinskim Židovima koji

6 Diskutabilno je da li je i to tačno s obzirom da Prizrenac Raul Tajtelbaum svedoči o upotrebi lirskih sefardskih tužbalica među Židovkama iz Prištine. O tome videti u: *Mi smo preživeli...2. Židovi o Holokaustu* (odg. ur. Aleksandar Gaon), Židovski istorijski muzej Saveza Židovskih opština Srbije i Crne Gore, Beograd, 2003., 174.

su jedini sačuvali melodiju do naših dana. Zabilježena je raši pismom, a označeni su i vokali. Očite greške upravo u izgovoru domaćeg jezika nisu lapsus calami nego radije odražavaju stupanj do kojeg su Židovi u ono vrijeme ovladali jezikom sredine. Ni stihovi na turskom jeziku nisu pošteđeni grešaka.

Sastavni dio svakodnevnog sefardskog folklora na Balkanu, pa se prema tome može pretpostaviti i Sefarda na Kosmetu, činilo je vjerovanje u natprirodne sile. Narodno vjerovanje Sefarda u moć magije razvijalo se pod utjecajem balkanskog etničko-religioznog okruženja. Solunski Sefardi, od kojih su bili podrijetlom neki židovski rodovi s Kosmeta, vjerovali su u moć bosiljka. Bosanski Sefardi, od kojih su podrijetlom opet bili neki *židovski rodovi* s Kosmeta, djelovali su protiv uroka isto kao i njihovi sugrađani Srbi i južnoslovenski-bosanski muslimani. Jedan od načina bio je stavlanje grančice rute u odjeću novorođenčeta i pod jastuk porodilje. Ovo vjerovanje u magijsku moć rute i običaj vezan za njega ispoljava se i u sefardskim pjesmama o cvijeću u kojima je ruta „ruža porodilja,“. Zanimljive su u tom pogledu i narodne umotvorine u kojima verbalni izraz poprima magijsku funkciju - basme i razna bajanja. Njih izvode posebne osobe na određenim mjestima s ciljem da „izvuku,“ bolest iz ugrožene osobe i da „odagnaju,“ ili „vrata,“ zlo tamo odakle je došlo. U prostornom smislu to je mjesto u „nebeskim visinama,“ ili „morskim dubinama,“ gdje pijetli ne pjevaju, ptice ne lete, psi ne laju i gdje vatra ne gori.

U drugim slučajevima prostor u kome se baja je kokošinjac, a magijski učinak ima sol. Među Sefardima, sol razmućena u vodi korištena je kao sredstvo protiv uroka. Solunski su se Sefardi pridržavali i običaja ukopavanja u temelj kuće, glave i nogu kokoši, posebno zaklane za taj čin. Jesu li se tog običaja pridržavali i oni solunski Židovi koji su se doselili na Kosovo i jesu li isti običaj prenijeli na ostale svoje sunarodnjake sugrađane, ostaje nepoznato. Postojao je i običaj pripreme za „put strašni,“ kada su stariji muškarci izrađivali mrtvački sanduk, pozivajući svoje stare prijatelje i isprobavajući mrtvačko odijelo, uz pjesmu i igru, odnosno čitajući psalme, a žene šile mrtvačko ruho koje bi bacale na pod i nad njim izvodile kakav ples. Moguće je da su se ovih običaja držali i kosmetski Sefardi, shodno rodbinskim, prijateljskim, susjedskim i poslovnim kontaktima koje su održavali sa svojim sunarodnjacima na ostalom području jugoistočne Evrope (Видаковић-Петров, 2009: 396-401, 404).

Židovska groblja na Kosmetu

Narodna predanja govore o postojanju brojnih manjih židovskih grobalja na Kosmetu, posebice u široj okolici Prištine, katkad u još uvijek naseljenim ili u nenastanjenim selima. Tako se za lokaciju ispod planinskog sela Izvor koje leži iznad Krive reke, na kojoj se nalaze

ostaci nekog starog groblja, vjeruje da su u pitanju židovski nadgrobni spomenici jer lokalno predanje govori da su se Židovi iz ovog sela preselili u obližnje, bogatije Novo Brdo. Ovo groblje obišla je jedna delegacija kosmetskih Židova 1937. godine, s namjerom da provjeri pouzdanost legendi, a koju su činili Josif I. Ruben, Josif B. Koen i Johanan Ruben iz Kosovske Mitrovice i Isak B. Koen, Avram M. Adižes, Aron B. David i Buhor David Ruben iz Prištine.

Ustanovljeno je da položaj i razmještaj kamenih ploča odgovaraju židovskim grobovima, a s lijeve strane groblja vidljivi su bili i tragovi sinagoge (moguće grobljanske kapele) dok se nešto dalje nalaze ostaci još jedne sinagoge. Po jednoj verziji groblje ima 500 grobova, a po drugoj verziji vidljivi su ostaci 30-40 nadgrobnih ploča s izbrisanim natpisima. Ovo se groblje čuvalo kao svetinja jer su oko njegovog skrnavljenja bile vezane legende. Jedna od njih vezuje se za postojanje jednog „čudotvornog groba,“ kako vjeruju seljaci iz susjednih sela, koji su u nekoliko mahova pokušavali otvoriti taj grob, ali uvijek kad su se približili grobu i pokušali ga otvoriti, nazočne je obuzimala neka drhtavica, neki čudan osjećaj, poput strujanja električne energije kroz tijelo. U Prištini su postojala dva židovska groblja. Jedno groblje (starije) su djelomice uništili Albanci poslije Drugog svjetskog rata, i na njemu sagradili privatne objekte. Drugo (novije) je djelomice uništeno i na njemu Albanci danas grade privatne objekte (1). Prvo groblje potiče iz vremena masovnijeg doseljavanja Židova, oko 1850. godine i nalazi se na brdu izvan grada kod Tauk-bašte. Na njemu su se sahranjivali i mitrovački Židovi doseljeni iz Prištine, do osnivanja groblja u Kosovskoj Mitrovici 1930. (1910.?) godine. Prestalo se koristiti 1913. godine (Lebl, 2002: 217, 221-223; Дармановић, 1991: 207; Видаковић-Петров, 2010: 504).

Prema najnovijim, albanskim izvorima, groblje sadrži 90 grobova, dok Ćazim Namani, službenik prištinskog Instituta za zaštitu spomenika, navodi stotine sahranjenih. Prema njemu, na ovom groblju, u razdoblju od 1850. do 1922. godine, sahranjeno je oko 800 Židova (3) (4). Izlaskom na teren, 1992. godine, pronađeno je još 7 novih ploča i konstatirano da na cijelom groblju postoji 57 grobova, oštećenih prevrtanjem ploča, otvaranjem sarkofaga i rušenjem betonskih postamenata. Sve ploče su obrađene u reljefu ili bareljefu ručne izrade. Ornamentika na njima je bogata i raznovrsna a najzastupljenija je biljna, pri čemu se javljaju stabla, pupoljci, cvjetovi i lišće. Vinova loza je tradicionalni Židovski simbol koji se javlja kako u sinagogama tako i na nadgrobnim spomenicima, što je slučaj i sa spomenicima na ovom groblju. Novo Židovsko groblje koje se nalazilo u ravnici između Prištine i Kosova Polja, u sastavu srpskog pravoslavnog groblja, osnovano je 1912. godine, u upotrebi od 1913. godine i na njemu je započeto sahranjivanje 1922. godine.

ŽVO nije imala tapiju kojom bi mogla potvrditi

vlasništvo nad parcelom na kojoj je bilo utemeljeno novo groblje, a oba groblja, i novo i staro, bila su neuređena i zapuštena, barem 1937. godine kada je ovu zajednicu posjetio delegat Saveza David Levi i ostavio svedočanstvo o sveukupnom stanju u ovoj zajednici, posvedočivši takođe i o tome da pripadnici ove zajednice nisu ni znali kad im je osnovano groblje. Postoji i jedno svedočanstvo o ovom groblju napisano rukom nepoznatog autora iz 1957. godine, po okončanju rata i masovnijih, organiziranih alija iz Jugoslavije. Ono govori o postojanju 100 grobova, 50 nadgrobničkih spomenika na ukupno iskorišćenoj površini od 400 kvadratnih metara i isto toliko neiskorištene površine u državnoj svojini, s konstatacijom o dobrom održavanju groblja. Na njemu je ukupno sahranjeno 200 Židova ((5); Lebl, 2002: 221, 234, 244; Вранићи, 1994: 189-191; Тодић-Вулићевић, 1999: 108).

Poštovao se običaj po kome se Židovi nisu mogli sahranjivati izvan svog groblja, tj. na tuđa groblja, zato gdje god bi Židov umro morao se nositi i sahraniti na Židovsko groblje. Drugačije podatke o godini osnivanja Židovskog groblja u Kosovskoj Mitrovici daju Krinka Vidaković-Petrov i Ženi Lebl, navodeći 1910. godinu, preuzevši podatak o tome iz Židovskog almanaha za 5688. tj. 1927./28. godinu (Lebl, 2002: 26; Lebl, 2000: 210; Видаковић-Петров, 2010: 504).

Židovsko groblje u Kosovskoj Mitrovici nalazilo se u posebno izdvojenom dijelu srpskog pravoslavnog groblja. Židovska groblja na Kosmetu u poslijeratnom razdoblju bila su zapuštena, kako je to istaknuo Albert Vajs tijekom držanja govora na regionalnoj konferenciji ŽVO u Subotici, u listopadu 1950. godine (Ivanković, 2002: 173, 174).

U daljnjem tekstu donosi se prijevod epitafa uklesanog na jednom nadgrobnom spomeniku sa starog Židovskog groblja u Prištini (I). Epitaf na tom nadgrobnom spomeniku uklesan je i ispisan na hebrejskom jeziku i pismu, a u prijevodu na srpski jezik glasi:

„За овим горамa ударићу у плаћ и риданје због оне дивоте у прах положене отргнуте у најбољим данима који је узет у свој већни дом након кратких дана и година (кратког века) *Ham Ribi Hajim Šabetaj HaKoen* neka bi počivao u raju koji počinu 3 dana meseca Adara godine RADOSTI 5656 neka bi mu duša bila vezana u snop živih.”

Kao što se može vidjeti, na ovom je grobnom mjestu sahranjen mlađi muškarac, rabin (nema podataka o godini njegovog rođenja ili drugih odrednica na temelju kojih bi mogli približnije odrediti koliko je godina imala preminula osoba), po imenu *ham ribi* (mudrac i učitelj-tradicionalni sefardski način tituliranja rabina) *Hajim HaKoen*, koji je preminuo 3. adara 5656. godine po hebrejskom kalendaru, što odgovara datumu 17. veljače 1896. godine po gregorijanskom kalendaru.

Interreligijski odnos i previranja

Židovska je zajednica na Kosmetu održavala korektne, dobrosusjedske i prijateljske odnose sa svim svojim sugrađanima drugih vjeroispovijesti, prije svega sa prevladavajućim urbanim etničkim zajednicama u kojim su Židovi bili najviše zastupljeni. U osmansko vrijeme, gradsko stanovništvo na Kosmetu uglavnom je bilo sastavljeno od pravoslavnih i muslimanskih naroda pa su u svakodnevnom privatnom, i mnogo češće, poslovnom životu neminovno ostvarivali intenzivan odnos s pripadnicima ovih naroda. Srpsko, cincarsko i grčko pravoslavno stanovništvo imalo je brojne trgovačke veze i zajedničke poslove u obrtništvu sa židovskim trgovcima, dok su malobrojne židovske zanatlije češće poslovale s turskim, albanskim i srpskim islamskim stanovništvom. S druge strane, po prirodi posla, malobrojni židovski intelektualci –lječnici, liječnici, činovnici su stupali u relaciju sa svom religijski i etnički šarolikom populacijom. Multikulturalnost, kozmopolitizam i etnička heterogenost kosmetskih gradova ogledala se i u nazočnosti Roma, koji su pripadali objema religijama, i pravoslavnima i ismailićanima i koje su Židovi znali uposliti u svojim domaćinstvima kao poslugu, radnu snagu za teže fizičke poslove, čistačice i sl. Etničko-vjerska slika i struktura gradskih sredina na Kosmetu ostala je ista i po smjenjivanju osmanske srpskom vlašću, kada su u slozi, zajedništvu i uživajući punu ravnopravnost pred zakonom, svi stanovnici razvijali svoj socijalni, kulturni i privredni život.

Takva općedruštvena situacija mogla je biti i mač s dvije oštrice pa samim time rezultirati napuštanjem vjere u kojoj se osoba rodila i pristupanje novoj. Tome su naročito mogle pogodovati aktivnosti koje su poduzimali Englezi koji su dvadesetih godina XX stoljeća otvorili misionarsku školu u Prištini, koju su pohađala mnoga židovska djeca. Jedan od načina njihovog vrbovanja i privlačenja bila je dodjela bombona, čokoladica i drugih primamljivih slatkiša upakiranih u ambalažu s likom Isusa. U školi su djeca učila engleski jezik, ali i kršćanski vjeronauk, najviše o životu i djelu Isusa dodajući pod obavezno konstataciju o „krivici,” Židova za raspeće Isusovo. Sve je to izazivalo kod židovske djece koja su pohađala ovu školu, dvostruka, proturječna osjećanja, ali i zbnunjenost jer je kod kuće centralno mjesto i glavnu ulogu u pripovijedanju zauzimao lik Mojsija. Djeca su dobivala dojam da su Židovi krivi za sve i da će ih Bog kad-tad kazniti. Primijetivši sva ta kontraverzna osjećanja i negativna iskustva kod djece, roditelji su ispicali svoju djecu iz engleske škole i upisali ih u državne (Lebl, 2002: 231).

Upravo u takvim društvenim uvjetima sveukupne integriranosti stanovništva dolazilo je i do sklapanja bračnih odnosa među pripadnicima različitih naroda i religija, koji najčešće nisu bili šire prihvaćani i odobravani od još uvijek patrijarhalne, konzervativne i tradiciji

odane sredine. Međutim, kako je bezbroj puta povijest pokazala, ljubav ne poznaje granice i uspješno svladava sve prepreke koje joj stoje na putu pa su zaljubljeni nerijetko svoju ljubav znali institucionalizirati čineći tako korak koji ih je znao ukloniti od njima bliskih ljudi, raskidajući u potpunosti sa čitavim dotadašnjim životom, uplovljavajući istovremeno u nepoznate, nove vode koje su u nekim slučajevima bile sudbonosno vezane za budućnost osobe. Zahvaljujući svom braku sklopljenom prije rata s pravoslavnim Srbinom, Jordanom Prlinčevićem i konvertiranjem tom prilikom na suprugovu vjeru, Beja Mandilović (Bosa Prlinčević) i njihova djeca preživjela su Holokaust (6). U predratno doba Kraljevine Jugoslavije u Kosovskoj Mitrovici živio je cijenjeni liječnik Nehemija Šenfajn, Židov koji je bio oženjen Švicarkinjom Hedvigom Šupbah (Šenfajn) kojom se oženio u protestanstskej crkvi u Bernu, 1920. godine, prije dolaska na Kosmet, ali mu to, nažalost, nije pomoglo da sačuva glavu od nacista i njihovih pomagača pa je likvidiran u logoru na Sajmištu zajedno s drugim židovskim sugrađanima (7). Nešto prije početka rata ili tijekom samog rata u Jugoslaviji, Židovka iz Kosovske Mitrovice, Bukica Bukić, udala se za Srbina Blagoja, lokalnog komunističkog aktivistu sa kojim je otišla u partizane i koje je očigledno partijski rad i posvećenost istim političkim i ideološkim ciljevima povezo (Fogel, Ristović, Koljanin, 2010: 22-26).

Ratne okolnosti na Kosmetu i obostrana aktivnost u partizanskom pokretu povezat će Židovku iz Prištine Matildu Bukić (Bahar) i muslimana Kemala Malokua iz Prizrena, a tragična sudbina Židovske zajednice koju su joj namijenili nacistički osvajači imat će utjecaj na sklapanje braka i formiranje obitelji između ovo dvoje mladih ljudi. Nju će, kao i Beju Mandilović, udaja za nežidova, koju je načinila 1943. godine, spasiti od sigurne smrti koju su nacisti namijenili njezinim sunarodnjacima. Ni u ovom slučaju nije došlo do bilo kakvog oblika prelaska na drugu vjeru već je Matilda nastavila prakticirati svoju vjeru i poštovati tradiciju svog naroda, što će prenijeti i na njihovu djecu (Mi smo preživjeli...4, 2007: 357-364). Identični razlozi navest će još jednu Židovku iz Prištine, Rukilu Aronović, da zaštitu od opasnosti po goli život nađe kod ratnog druga, muslimana iz Prizrena, Ganija Demirija, s kojim će stupiti u brak. U ovom slučaju je izgleda došlo do njezinog prelaska na islam jer će ubuduće Rukila nositi naziv Ruti Demiri, a potomci iz njihovog braka biti odgajani u islamskom duhu, potiskujući i zanemarujući svoje židovsko podrijetlo sve do rata na Kosmetu 1999. godine, kada će ponovo otkriti svoj židovski identitet, iz samo njima poznatih razloga (Dzeletović Ivanov, 1988: 156-160).

U poslijeratno doba, broj sklopljenih brakova između Židova i nežidova na Kosmetu znatno je porastao, kako zbog smanjenog broja Židova na Kosmetu, nastradalih u Holokaustu i odseljenih u Izrael, tako i zbog sve veće

povezanosti, sažimanja, integriranosti i opće emancipacije, moderniziranja i oslobađanja od stega tradicije do kojih je došlo u novoj socijalističkoj državi i Evropi i svijetu uopće. Poslije rata, Prištovac Nisim Navonović oženio je Srpkinju pravoslavku Ljubicu iz Niša, ali posrijedi je zasigurno bio građanski brak, tako da je ostala maksimalna sloboda bračnim partnerima za prakticiranje vlastite religije pa se za Nisima zna da je službeno ostao u vjeri svojih otaca (1). Po odlasku djece u novoosnovani Izrael i nakon što joj je prvi muž Solomon Ašer ubijen od strane albanskih kolaboracionista u Drugom svjetskom ratu, Židovka Sarina Konforti Ašer, rodnom iz Novog Pazara, stupila je 1948. godine u drugi brak s Turčinom, muslimanom Kadri Feta iz Prištine, po svemu sudeći po zakonima građanskog braka (8). Zmajetno je sve masovnije sklapanje brakova Židova s nežidovima u ovom postratnom periodu na šta upućuje i primjer Dijamanti Berahe Avramović iz Prištine koja se udala za Srbina, pravoslavca Vlada Kovačevića. I prištinski Židov Nisim Konforti (Nedžad Feta) oženit će Srpkinju, pravoslavku iz Čačka, Natašu Perić (Konforti). Tek će 1984. godine doći do konvertiranja na judaizam od strane Srpkinje, pravoslavke Tatjane, rodnom iz Prištine koja će udajom za prištinskog Židova Avrama Adižesa dobiti novo, židovsko ime Hana.

Zaključak

Duhovni život kosmetskih Židova bio je bogat i razvijao se u skladu s općim napretkom i progresivnim strujanjima u židovskoj i široj zajednici. Iako je slabo razvijena sredina ograničavala, sputavala i onemogućavala neki značajniji iskorak naprijed, Židovi su se trudili i uspijevali u tome da održe narodnu tradiciju i ritualnu vjersku praksu. Zapravo, čitav život od rođenja do smrti pa i poslije smrti orbitirao je prema religiji bez koje se nije mogao ni zamisliti neki od većeg značaja životni čin, odluka, postupak. Bez obzira na težinu ekonomskog života i na financijsko stanje svoje zajednice, Židovi su se trudili osiguratu minimum organiziranog i uređenog vjerskog života, gradeći molitvene domove, nabavljajući ritualne rekvizite, osnivajući groblja, vjerske škole, upošljavajući rabine i dr. Dijelevi životni prostor s brojnim nežidovima održavali su harmonične i tolerantne međuljudske odnose jednovremeno sprječavajući i braneći svojim sunarodnjacima eventualno intimnije zblizavanje. Onda kada je do toga dolazilo, roditelji i obitelj bi se odricali svog neposlušnog djeteta i rođaka izopćavajući ga i formalno iz zajednice. Vjerski život kosmetskih Židova trajao je stoljećima, tijekom cjelokupnog njihovog boravka na ovim prostorima, a krunisan je najpovoljnijim uvjetima proizašlim ulaskom ovog teritorija u pravno-politički poredak demokratske Kraljevine Srbije i kasnije Kraljevine Jugoslavije.

Poslije katastrofe koja je zadesila židovsku zajednicu

u Drugom svjetskom ratu, vjerski život kosmetskih Židova naglo je počeo ići silaznom putanjom i prestao se odvijati organizirano i u kolektivnim okvirima. Zajednica je ostala bez najelementarnijih uvjeta za održavanje duhovnog života. Najveći dio preživjelih se odselio u Izrael ili u druge krajeve jugoslovenske države, a oni koji su ostali na Kosmetu, doživjeli su tu nesreću da se duhovni život ubrzo, nakon nekoliko godina ugasi, rušenjem u ratu opljačkane i demolirane, posljednje sinagoge na Kosmetu, one u Prištini i odlaskom jedinog školovanog i religiji duboko posvećenog rabina Josifa Levija u Beograd. Nove, komunističke vlasti također su poticale sekularizaciju i bezbožništvo kroz sredstva javnog informiranja, školstvo, službenu politiku i sve druge segmente javnog djelovanja. Vjerski život više nije obnavljan čak ni po reaktiviranju malobrojne prištinske zajednice tijekom devedesetih godina XX stoljeća, a po svoj prilici to je i definitivni kraj duhovnog, ali i fizičke nazočnosti Židova na Kosmetu jer su najvećim dijelom protjerani 1999. godine iz svojih domova na Kosmetu od strane albanskih terorista unatoč nazočnosti međunarodnih vojnih snaga koje su ostale slijepe i gluhe na sve apele za pomoć kojim im se obraćalo ugroženo židovsko, srpsko i ostalo nealbansko civilno stanovništvo.

SUMMARY

Rabbis in Kosovo and Metohija, and the Spiritual Life of the Kosovan and Metohijan Jews

Miloš Damjanović

The basis of this research is the analysis of the status and the level of spirituality of the Jewish community in Kosovo and Metohija, as well as determination of the roles, the significance, and the development of the religious life of the same community. The research will also pay attention to the chronological overview of the most significant spiritual authorities of the Jews from this area during the past; the interreligious relations and the issue of converting the rare cases from Judaism to the predominant religions from this area – Orthodoxy and Islam.

Literatura

1. Алмули, Јаша, 2010. Страдање и спасавање српских Јевреја, Завод за уџбенике, Београд.
2. Bajford, Jovan, *Staro Sajmište-mesto sećanja, zaborava i sporenja*, 2011. Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
3. Beraha Kovačević, Dijamanti, 1992. *Židovski kuvar*, Naučna knjiga, Priština.
4. Gams, Andrija, 1994. *U traganju za Bogom-tragičan istorijski put Židovstva*, Dečje novine, Gornji Milanovac.
5. Голдберг Ц., Дејвид; Рајнер Д., Џон, 2003. Јевреји-историја и религија, СЛЮ,
6. Београд. Grayzel, Solomon, 1968. *A history of the Jews-from the Babylonian exile to the present 5728-1968*, Mentor book, New York, Scarborough, London.
7. Дармановић, Мина, 1991. Јевреји у Приштини, Баштина, св.1, Приштина, стр. 204-209.
8. Дрејн, Џон, 2003. Увођење у Стари завет, СЛЮ, Београд.
9. Dubnov, Simon, 2006. *Kratka istorija Židovskog naroda*, Tabernakl, Sremska Mitrovica.
10. Dzeletović Ivanov, Pavle, 1988. *Židovi Kosova i Metohije*, Panpublik, Nova knjiga, Beograd.
11. Fogel, Milan; Ristović, Milan; Koljanin, Milan, 2010. *Pravednici među narodima-Srbija*, Židovska opština Zemun, Beograd.
12. Историја српског народа, шеста књига, први том-од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918, 1994. Српска књижевна задруга, Београд.
13. Ivanković, Mladenka, 2002. *Židovi u Jugoslaviji (1944-1952)-Kraj ili novi početak*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
14. Ivanković, Maldenka, 2011. *Jews and Yugoslavia 1918-1953*, in Minorities in the Balkans. State policy and interethnic relations (1804-2004), edited by Dušan T. Bataković, Institute for Balkan studies of the Serbian Academy of sciences and arts, Belgrade.
15. Jevtić, Miloš (priedio), 2003. *Šabac i Židovi u susretu*, Beogradska knjiga, Beograd.
16. Јовановић, Радојко, Бело светло на митровачке црвене записе, 2009. Градски музеј, Косовска Митровица.
17. Кеџкемет, Душко, *Židovi u povijesti Splita*, 1971. Židovska općina u Splitu, Split.
18. Kolonomos, Yamila; Namiceva, Jasminka, 2005. *Sinteyas de los Sephardes de la Makedonia-memoria, uzos, mantinision*, La komunita djudya de la Makedonia, Skopje.
19. Кон-Шербок, Лавинија; Кон-Шербок, Дан, 2012. *Кратка историја јудаизма, Утопија*, Београд.
20. Lebl, Ženi, 2002. *Do „konačnog rešenja„-Židovi u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd.
21. Lebl, Ženi, 1990a. *Židovi u Pirotu*, Privredni pregled, Beograd.
22. Lebl, Ženi, 1990b. *Plima i slom-iz istorije Židova Vardarske Makedonije*, Dečje novine, Gornji Milanovac.
23. Mihailović, Milica, 1990. *Judaica u Jugoslaviji*, Dečje novine, Proex Prosveta, Beograd.
24. *Mi smo preživeli...Židovi o Holokaustu* (odg. ur. Aleksandar Gaon), 2001. Židovski istorijski muzej Saveza Židovskih opština Jugoslavije, Beograd.
25. *Mi smo preživeli...2. Židovi o Holokaustu* (odg. ur.

- Aleksandar Gaon), 2003. *Židovski istorijski muzej Saveza Židovskih opština Srbije i Crne Gore*, Beograd.
26. *Mi smo preživeli...3. Židovi o Holokaustu* (odg. ur. Aleksandar Gaon), 2005. *Židovski istorijski muzej Saveza Židovskih opština Srbije i Crne Gore*, Beograd.
27. *Mi smo preživeli...4. Židovi o Holokaustu* (odg. ur. Aleksandar Gaon), 2007. *Židovski istorijski muzej Saveza Židovskih opština Srbije*, Beograd.
28. Мушовић, Ејуп, 1994. Косовскомитровачки Јевреји, *Историјски часопис*, књ. XXXIX(1992), Београд, стр. 223-232.
29. Ново Брдо-Novo Vrdo, 2004. Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.
30. Нушић Ђ., Бранислав, 1986. Косово-опис земље и народа, Просвета, Београд.
31. Рапо, Eliezer, 2001. *Sarajevska megila-skica za portret jednog svijeta u trinaest poteza*, Centar za stvaralaštvo mladih, Beograd.
32. Pinto, Avram, 1987. *Židovi Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
33. Поповић Н., Аврам, 2008. Одабрани списи(грађу прикупио, предговор написао и библиографију сачинио Зоран Ч. Вукадиновић), Центар за културу „Сава Дечанац„-Лепосавић, СО Лепосавић, Лепосавић.
34. Поповић, Небојша, 1997. Јевреји у Србији 1918-1941, Институт за савремену историју, Београд.
35. Prlinčević, Čedomir, 1987. *Nacionalno-socijalni položaj Židova na Kosovu do 1941. godine*, Glasnik muzeja Kosova, XV-XVI, Priština, str. 121-142.
36. Romano, Jaša, *Židovi Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, 1980. *Židovski istorijski muzej Saveza Židovskih opština Jugoslavije*, Beograd.
37. Singer, Aca, 2012. *Sećanja na period kada sam bio predsednik Saveza(1994-2007)-I deo*, *Židovski kulturni i humanitarni fond „Sabitaj Buki Finci“*, Beograd.
38. *Spomenica 1969-2009*, 2010. *Savez Židovskih opština Srbije*, Beograd.
39. Шкодрић, Љубинка, Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944. Судбина институције под окупацијом, 2009. Архив Србије, Београд.
40. Тодић-Вулићевић, Радмила, 1999. Приштина, Приштевци и време, Матица српска, Нови Сад.
41. Tutunović, Drita, 2008. *Ya sponto la lunkantigas, konsejas, refrains / Izgreva mesec-pesme, priče, poslovice*, Naučna KMD, Beograd.
42. Видаковић-Петров, Кринка, 2010. Сефарди на Косову и Метохији и њихов фолклор, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима – међународни тематски зборник, књ. 2, књижевност, Косовска Митровица, стр. 503-514. Видаковић-Петров, Кринка, 2009. *Усмена поезија шпанских Јевреја (Сефарда) и балканско културно окружење*, Књижевна историја, год. XLI, бр. 137/138, Београд, 395-408.
43. Вранићи, Биљана, 1994. Једини остаци материјалне културе у Приштини-сепулкрални, *Гласник друштва конзерватора Србије*, бр. 18, Београд, 189-191.
44. Знаменити Јевреји Србије-биографски лексикон (ур. Александар Гаон), 2011. Савез јеврејских општина Србије, Београд.
45. *200 godina Židova u Zagrebu-referati i govori sa proslave 180-godišnjice Židovske općine Zagreb(6-9. XI. 1987)*, 1988. *Židovska općina Zagreb, Savez Židovskih općina Jugoslavije*, Zagreb.

Internet linkovi

1. http://centropa.org/module/ebooks/files/YU_Navon_A4.pdf
2. <http://elmundosefarad.wikidot.com/Židovi-pristine>
3. <http://www.balkaninsight.com/en/article/restored-jewish-cemetery-falls-into-disrepair>
4. <http://www.balkaninsight.com/en/article/jewish-graves-atop-a-kosovo-hill>
5. <http://elmundosefarad.wikidot.com/o-pristinskom-Židovskom-groblju>
6. <http://kosovoholocaust.com/page4/page15/page15.html>
7. <http://kosovoholocaust.com/page4/page68/page68.html>
8. <http://elmundosefarad.wikidot.com/o-porodici-sumbulika-konfortija>

Neobjavljeni izvori

- (I) Fotografija nadgrobne ploče sa starog Židovskog groblja u Prištini u vlasništvu autora.